BUXORO, XIVA VA QO‘QON XONLIKLARIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA HUQUQIY MUNOSABATLAR: QIYOSIY TARIXIY TAHLI

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Tolipov Davlat
dalikmaratovich@gmail.com
DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Qarshiyev Samandar
qarshiyevsamandar222@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida davlat boshqaruvi tizimi hamda huquqiy munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishi qiyosiy tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda oliy hokimiyatning tashkil etilishi, markaziy va mahalliy boshqaruv organlarining vazifalari, saroy mansabdorlarining faoliyati, sud tizimi va diniy-huquqiy muassasalarning jamiyat hayotidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, shariat normalari, hukmdor farmonlari va mahalliy urf-odatlarning huquqiy munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada uch davlat boshqaruv tizimlarining umumiy jihatlari va o‘ziga xos xususiyatlari, iqtisodiy hamda siyosiy omillarning davlat institutlariga ta’siri tahlil qilinadi. XIX asrda Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy ta’siri kuchayishi natijasida yuz bergan o‘zgarishlarga ham e’tibor qaratiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Buxoro, Xiva va Qo‘qon davlatlarining boshqaruv hamda huquqiy tajribalarini qiyoslash orqali o‘zbek davlatchiligi tarixining muhim xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Kalit so‘zlar: o‘zbek davlatchiligi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, davlat boshqaruvi, huquqiy munosabatlar, shariat, qozilik tizimi, qozikalon.

O‘zbekiston davlatchiligi tarixida Buxoro, Xiva va Qo‘qon davlatlari alohida o‘rin egallaydi. Mazkur davlatlar Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan bo‘lib, ularning boshqaruv tizimi, huquqiy munosabatlari, ma’muriy tuzilishi va davlat hokimiyatini tashkil etish tajribasi

tarixshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi. XVI–XIX asrlarda mintaqada yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar natijasida turli sulolalar hukmronligi ostida shakllangan ushbu davlatlar o‘ziga xos boshqaruv an’analarini rivojlantirdilar. Buxoro davlatida markaziy ma’muriy apparat va diniy-huquqiy muassasalar, Xiva xonligida xon hokimiyati bilan saroy mansabdorlarining o‘zaro munosabatlari, Qo‘qon xonligida esa markaziy boshqaruv va mahalliy hokimiyat vakillarining faoliyati davlat tizimining muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, uch davlatning siyosiy va huquqiy tizimini qiyosiy o‘rganish orqali o‘zbek davlatchiligining tarixiy rivojlanish xususiyatlarini, davlat hokimiyati bilan jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni, qonun-qoidalar va urf-odatlarning ijtimoiy hayotga ta’sirini chuqurroq anglash mumkin. Shuningdek, xonliklar davridagi davlat boshqaruvi va huquqiy amaliyotni o‘rganish tarixiy tajribalarni bir-biridan farqlash, markazlashuv jarayonlarini tushunish hamda siyosiy institutlarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan omillarni aniqlash imkonini beradi. Bunda tarixiy davlatlarni zamonaviy davlat tuzilmalari bilan aynan tenglashtirmasdan, ularni o‘z davrining siyosiy va ijtimoiy sharoitlari asosida baholash muhimdir.

Buxoro amirligida markaziy hokimiyat bilan mahalliy boshqaruv o‘rtasidagi munosabatlar davlat barqarorligi uchun katta ahamiyat kasb etgan. Amirlik hududi bekliklarga bo‘lingan bo‘lib, ularni amir tomonidan tayinlangan beklar boshqargan. Beklar o‘z hududlarida soliq yig‘ish, jamoat tartibini ta’minlash, harbiy majburiyatlarni bajarish va markaziy hokimiyat topshiriqlarini amalga oshirish uchun mas’ul bo‘lganlar. Shu bilan birga, mahalliy aholining kundalik hayotida oqsoqollar, mahalla vakillari va diniy arboblar ham muhim o‘rin tutgan. Bunday boshqaruv tizimi markaziy hokimiyatning hududlarga ta’sirini ta’minlagan bo‘lsa-da, ayrim hollarda mahalliy hokimlarning katta vakolatlarga ega bo‘lishi markaz bilan hududlar o‘rtasida ziddiyatlarni keltirib chiqargan. Buxoro amirligining huquqiy tizimida islom huquqining, xususan, hanafiy mazhabiga asoslangan fiqh qoidalarining ta’siri kuchli bo‘lgan. Shariat normalari nikoh, ajralish, meros, mulk, qarz, savdo va boshqa fuqarolik munosabatlarini tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga, davlat boshqaruvi, soliq yig‘ish, harbiy xizmat va jamoat tartibiga

oid masalalarda amir farmonlari, ma’muriy ko‘rsatmalar va mahalliy urf-odatlar ham qo‘llangan. Shuning uchun Buxoro amirligining huquqiy hayotini faqat shariat normalari bilan izohlash yetarli emas. Huquqiy amaliyotda diniy qoidalar, hukmdor qarorlari va tarixan shakllangan ijtimoiy munosabatlar o‘zaro ta’sir ko‘rsatgan.[1]

Buxoro amirligida sud ishlarini yuritishda qozilar muhim vazifani bajarganlar. Ular shariat qoidalariga muvofiq nikoh, meros, qarz, savdo, mulk va boshqa nizolarni ko‘rib chiqqanlar. Yuqori darajadagi qozilik mansablaridan biri qozikalon bo‘lib, u sud-huquq tizimida muhim mavqega ega edi. Muftiylar esa huquqiy masalalar bo‘yicha fatvo berish orqali huquqiy amaliyotga ta’sir ko‘rsatganlar. Sud qarorlarining mazmuni nizoning xususiyati, taqdim etilgan dalillar, guvohlarning ko‘rsatmalari va tegishli huquqiy qoidalarga bog‘liq bo‘lgan. Ayrim masalalarda hukmdor yoki ma’muriy hokimiyat vakillari ham ishtirok etgan. Shu sababli sud va ma’muriy hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlar Buxoro amirligining huquqiy tizimini o‘rganishda muhim masalalardan biridir. Biroq diniy elita bilan siyosiy hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlar doimo bir xil bo‘lmagan; ular ayrim davrlarda hamkorlik, ayrim vaziyatlarda esa manfaatlar to‘qnashuvi bilan tavsiflangan.[2]

Xiva xonligida davlat boshqaruvi Xorazmning tarixiy va geografik sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq edi. Sug‘orma dehqonchilik, Amudaryo suvlaridan foydalanish, kanallar va ariqlarni saqlash, yer-suv munosabatlarini tartibga solish xonlik iqtisodiyotining asosiy masalalari qatoriga kirgan. Xon oliy hokimiyat egasi bo‘lib, davlatning siyosiy yo‘nalishi, harbiy ishlari va yuqori mansabdorlarni tayinlash masalalarida asosiy qarorlarni qabul qilgan. Xon huzuridagi kengash va saroy amaldorlari boshqaruv jarayonida muayyan vazifalarni bajargan bo‘lsalar-da, ularning vakolatlari davr va siyosiy sharoitga qarab farqlangan. Xiva xonligida mehtar va qo‘shbegi kabi

[1] Yuldashev, M. (tahrir ostida). XIX asr Xiva davlat hujjatlari. II jild. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960.

[2] Yuldashev, M. (tahrir ostida). XIX asr Xiva davlat hujjatlari. II jild. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960.

mansabdorlar davlat boshqaruvida muhim o‘rin egallagan. Mehtar ko‘pincha fuqaroviy-ma’muriy ishlar va moliyaviy masalalar bilan, qo‘shbegi esa harbiy hamda boshqa davlat ishlari bilan shug‘ullangan. Biroq bu vazifalarni barcha tarixiy davrlarda o‘zgarmas deb qarash mumkin emas. Xonlikda devonbegi, yasovulboshi va boshqa mansabdorlar ham turli boshqaruv vazifalarini bajarganlar. Ularning faoliyati saroy tartibi, harbiy tashkilot, soliq yig‘ish va mahalliy hokimiyat bilan aloqalarni ta’minlashda muhim bo‘lgan.

Xiva xonligining hududiy boshqaruvi xonlikning ichki siyosiy tuzilishi va mahalliy sharoitlariga mos ravishda tashkil etilgan. Hududlarda hokimlar va boshqa ma’muriy vakillar faoliyat yuritgan. Ular markaziy hokimiyat topshiriqlarini bajarish, soliq va majburiyatlarni yig‘ish, jamoat tartibini saqlash hamda sug‘orish tizimlarining ishlashiga oid masalalarni hal etishda ishtirok etganlar. Suv resurslarini taqsimlash, ekin maydonlarini sug‘orish va kanallarni ta’mirlash Xorazm vohasida katta iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Suvdan foydalanish bilan bog‘liq kelishmovchiliklar mahalliy boshqaruv va huquqiy amaliyotda alohida o‘rin tutgan.

Xiva xonligida ham huquqiy munosabatlar shariat normalari, xon farmonlari va urf-odatlar asosida tartibga solingan. Qozilar fuqarolik va oilaviy munosabatlar, meros, qarz, mulk hamda boshqa nizolarni ko‘rib chiqqanlar. Muftiylar huquqiy masalalar bo‘yicha fatvo berishgan, diniy ta’lim muassasalari esa shariat qoidalarini o‘rganish va tarqatishda muhim vazifani bajargan. Qozixona sud-huquq faoliyatining muhim markazlaridan biri bo‘lib, uning faoliyati jamiyatdagi huquqiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, ma’muriy va siyosiy masalalarda xon hamda uning vakillari qarorlari katta ahamiyat kasb etgan.

Ayrim mansabdorlar harbiy qo‘shinlarni boshqarish, boshqalari moliyaviy ishlar, saroy hujjatlari yoki ma’muriy topshiriqlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanganlar. Mansablar o‘rtasidagi vazifalar taqsimoti tarixiy davr va hukmdorning siyosiy qarorlariga qarab o‘zgarib turgan.[3] Shu sababli Qo‘qon xonligining boshqaruv apparatini o‘rganishda

[3] Bregel, Yuri (tahrirchi). Firdaws al-iqbal: History of Khorezm by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.

faqat mansab nomlarini sanab o‘tish emas, balki ularning amaliy vakolatlari va siyosiy jarayonlardagi rolini aniqlash muhimdir.

Qo‘qon xonligida mahalliy boshqaruv bekliklar va boshqa ma’muriy hududlar orqali amalga oshirilgan. Mahalliy hokimlar soliqlarni yig‘ish, jamoat tartibini saqlash, harbiy majburiyatlarni bajarish va markaziy hokimiyat topshiriqlarini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaganlar. Farg‘ona vodiysining aholi zich joylashgan hududlari, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo markazlari xonlik iqtisodiyotining rivojlanishiga xizmat qilgan. Toshkent kabi muhim siyosiy va savdo markazlarini nazorat qilish masalasi esa xonlikning ichki va tashqi siyosatida alohida o‘rin tutgan.

Qo‘qon xonligida huquqiy munosabatlar ham shariat, hukmdor farmonlari va mahalliy urf-odatlarning o‘zaro ta’siri asosida shakllangan. Qozilar nikoh, ajralish, meros, qarz, savdo va mulk bilan bog‘liq nizolarni ko‘rib chiqqanlar. Muftiylar huquqiy masalalar bo‘yicha fatvo berish orqali sud amaliyotiga ta’sir ko‘rsatganlar. Davlat boshqaruvi, soliq yig‘ish, harbiy xizmat va jamoat tartibiga oid masalalarda esa xon farmonlari va ma’muriy qarorlar muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Mahalliy jamoalarda urf-odatlar asosida hal qilinadigan masalalar ham mavjud edi, biroq ularning qo‘llanish doirasi hudud, ijtimoiy sharoit va nizoning xususiyatiga qarab farqlangan.

Qo‘qon xonligining huquqiy tizimida iqtisodiy munosabatlar alohida o‘rin tutgan. Dehqonchilik yerlari, sug‘orish tizimlari, savdo-sotiq, qarz majburiyatlari va mulk huquqi bilan bog‘liq nizolar jamiyat hayotining muhim qismini tashkil etgan. Savdo rivojlangan hududlarda bitimlar, qarz va mulkiy majburiyatlarni hujjatlashtirish zarurati kuchaygan. Bunday sharoitda qozilik sudlari, guvohlarning ko‘rsatmalari va yozma hujjatlar nizolarni hal qilishda muhim vositalar bo‘lgan. Shu bilan birga, huquqiy tizimning amaliy faoliyati ijtimoiy mavqe, iqtisodiy imkoniyat va mahalliy hokimiyat bilan munosabatlar kabi omillar ta’sirida kechgan.[4]

[4] Bregel, Yuri (tahrirchi). Firdaws al-iqbal: History of Khorezm by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.

Uchala davlatning huquqiy tizimida umumiy jihatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning boshqaruv amaliyoti va mahalliy sharoitlari bir-biridan farq qilgan. Buxoro amirligida diniy-huquqiy muassasalar, qozilik tizimi va markaziy ma’muriy apparatning o‘zaro munosabatlari muhim o‘rin tutgan. Xiva xonligida saroy mansabdorlarining vazifalari bilan bir qatorda sug‘orish tizimi va yer-suv munosabatlarini boshqarish masalalari katta ahamiyat kasb etgan. Qo‘qon xonligida esa siyosiy markazlashuv, harbiy-ma’muriy mansablar va mahalliy hokimlarning mavqei davlat boshqaruvining muhim jihatlaridan biri bo‘lgan. Bu farqlar davlatlarning iqtisodiy bazasi, hududiy tuzilishi, siyosiy tarixi va hukmdorlarining boshqaruv uslubi bilan izohlanadi.

Qiyosiy tahlilda davlat hokimiyati va huquqiy tizim o‘rtasidagi munosabatlarga alohida e’tibor berish zarur. Uchala davlatda ham hukmdor siyosiy hokimiyatning asosiy manbai bo‘lgan, biroq amaliy boshqaruv ko‘plab mansabdorlar, mahalliy hokimlar va diniy-huquqiy muassasalar ishtirokida amalga oshirilgan. Qozilar huquqiy nizolarni ko‘rib chiqqan bo‘lsalar, ma’muriy hokimiyat vakillari davlat tartibi, soliq va harbiy majburiyatlar bilan bog‘liq masalalarni hal etganlar. Ayrim vaziyatlarda bu vakolatlar bir-biri bilan kesishgan. Demak, xonliklarda siyosiy hokimiyat va sud-huquq amaliyoti bir-biridan butunlay ajralgan mustaqil tizimlar sifatida emas, balki o‘zaro aloqador institutlar sifatida faoliyat yuritgan.

Shariat normalari uchala davlatning huquqiy hayotida umumiy asoslardan biri bo‘lgan. Hanafiy fiqh an’analari oilaviy munosabatlar, meros, mulk, savdo va qarz kabi sohalarda muhim o‘rin tutgan. Shu bilan birga, davlatning ma’muriy faoliyati va siyosiy boshqaruvida hukmdor farmonlari hamda mahalliy odatlar muhim rol o‘ynagan. Bu holat huquqiy tartibning ko‘p qatlamli xususiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Shariat, urf-odat va hukmdor qarorlarining o‘zaro munosabati har bir davlatda bir xil kechmagan. Shuning uchun qiyosiy tadqiqotda huquqiy qoidalar bilan bir qatorda ularning amaliyotda qanday qo‘llanganini ham o‘rganish zarur.

Yer va soliq munosabatlari ham davlat boshqaruvining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan. Dehqonchilikka asoslangan iqtisodiyotda yerga egalik, undan foydalanish, suv taqsimoti va soliqlarni yig‘ish davlat daromadlarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Davlat xarajatlarini qoplash, saroy faoliyatini ta’minlash, qo‘shin saqlash va ma’muriy apparatni moliyalashtirish uchun turli soliq va yig‘imlardan foydalanilgan. Soliqlarning turlari, miqdori va yig‘ish tartibi hudud hamda tarixiy davrga qarab farq qilgan. Shu sababli uch xonlikning soliq tizimini qiyoslashda ularning iqtisodiy tuzilishi va tarixiy sharoitlarini hisobga olish lozim. Davlat boshqaruvida harbiy tizim ham muhim o‘rin tutgan. Buxoro, Xiva va Qo‘qon hukmdorlari o‘z hokimiyatlarini himoya qilish, ichki tartibni saqlash va tashqi siyosiy raqobatda ishtirok etish uchun harbiy kuchlarga tayanganlar. Harbiy amaldorlarning siyosiy hayotdagi ta’siri ayrim davrlarda kuchayib, markaziy hokimiyatning barqarorligiga ta’sir ko‘rsatgan. Saroy guruhlari va mahalliy hokimlar o‘rtasidagi raqobat esa ba’zan ichki nizolarni keltirib chiqargan. Bunday vaziyatlar davlat boshqaruvining samaradorligi va hududiy yaxlitlikni saqlash imkoniyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.[5]

XIX asrda Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga harbiy-siyosiy ekspansiyasi uchala davlatning siyosiy va huquqiy rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Qo‘qon xonligi 1876-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan tugatilib, uning hududida Farg‘ona viloyati tashkil etildi. Xiva xonligi 1873-yildagi harbiy mag‘lubiyatdan so‘ng Rossiya protektoratiga aylandi. Buxoro amirligi ham XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyaga siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram bo‘lib qoldi. Ushbu jarayonlar davlat boshqaruvi, tashqi aloqalar, moliyaviy munosabatlar va huquqiy amaliyotga yangi omillarni olib kirdi. Biroq o‘zgarishlarning ko‘lami va shakli har bir davlatda bir xil bo‘lmagan.

Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy ta’siri kuchayishi natijasida xonliklarning tashqi siyosiy mustaqilligi cheklangan bo‘lsa-da, ularning ichki boshqaruv tizimlari muayyan darajada saqlanib qoldi. Buxoro va Xiva davlatlarida mahalliy hukmdorlar hamda an’anaviy ma’muriy-huquqiy muassasalar faoliyatini davom ettirdi, biroq tashqi siyosat va ayrim iqtisodiy masalalarda imperiya ta’siri kuchaydi. Bu jarayon an’anaviy boshqaruv bilan yangi siyosiy sharoit o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni

[5] Abdullayev, Mirjalol. “Development of the System of Legislation and Punishment in the Khanates of Central Asia (XVI–XIX Centuries)”. 2024, 88–94-betlar. Inlibrary ilmiy platformasida e’lon qilingan maqola.

yuzaga keltirdi. Shuning uchun XIX asr oxiridagi boshqaruv tizimlarini avvalgi davrlar bilan taqqoslashda mustamlakachilik omilini albatta hisobga olish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xushvaqtova, E’zoza Mirobid qizi. “Buxoro amirligi sud sohasiga oid ba’zi mulohazalar”. Academic Research in Educational Sciences, 2021, 2-jild, 8-son, 113–119-betlar. https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-8-113-119

2. Abdullayev, Mirjalol. “Development of the System of Legislation and Punishment in the Khanates of Central Asia (XVI–XIX Centuries)”. 2024, 88–94-betlar. Inlibrary ilmiy platformasida e’lon qilingan maqola.

3. Khusanov, S. “Qozikhona and Religious Rule in Khiva Khanate in the Beginning of XIX–XX Centuries”. Asian Journal of Multidimensional Research, 2021, 10-jild, 12-son, 758–763-betlar. https://doi.org/10.5958/2278-4853.2021.01242.8

4. Bregel, Yuri (tahrirchi). Firdaws al-iqbal: History of Khorezm by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.

5. Yuldashev, M. (tahrir ostida). XIX asr Xiva davlat hujjatlari. II jild. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960.

6. Abdurasulov, A. Xiva: tarixiy-etnografik ocherklar. Toshkent: O‘zbekiston, 1997.

7. Rajabova, Dilnoza Yarashovna. “The Description of Administrative System in the Emirate of Bukhara during the Reign of Said Abdulahadkhan in Foreign Sources”. International Journal on Integrated Education, 2020, 3-jild, 4-son, 32–35-betlar. https://doi.org/10.31149/ijie.v3i4.341

8. Korjovov, Islom. “The System of State Administration and Administrative-Religious Offices in the Khiva Khanate”. Oriental Journal of History, Politics and Law, 2026, 6-jild, 8-son, 167–172-betlar. https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-08-19

9. “Khiva”. Encyclopaedia Iranica. Xiva xonligining siyosiy va ma’muriy tuzilishiga oid ilmiy maqola. https://www.iranicaonline.org/articles/khiva/

10. O‘zbekiston tarixi bo‘yicha darsliklar, tarixiy hujjatlar to‘plamlari va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari.